

سید محسن طباطبایی حکیم

سید محسن حکیم، فقیه مجاهد عراقی و مرجع تقلید شیعیان در قرن چهاردهم می‌باشد.

فهرست مندرجات

- ۱ - مشخصات
- ۲ - دلیل شهرت به حکیم
- ۳ - تحصیلات و اساتید
- ۴ - شرکت در جهاد
- ۵ - تدریس و شاگردان
- ۶ - مرجعیت
- ۷ - اقدامات حکیم در راستای مرجعیت
- ۸ - اقدامات حکیم در سامان‌دهی حوزه
- ۹ - مبارزه با کمونیسم
- ۱۰ - حکیم در عرصه سیاست
- ۱۱ - عملکرد حکیم در سیاست خارجی
- ۱۲ - سال‌های پایانی زندگی و درگذشت
- ۱۳ - روش ایشان در استنباط احکام شرعی
- ۱۴ - آثار
 - ۱۴.۱ - مستمسک العروة الوثقی
 - ۱۴.۲ - حقائق الاصول
 - ۱۴.۳ - نهج الفقاهة
 - ۱۴.۴ - منهاج الصالحین
 - ۱۴.۵ - سایر آثار
 - ۱۴.۶ - رساله‌های عملیه
- ۱۵ - فهرست منابع
- ۱۶ - پانویس
- ۱۷ - منبع

مشخصات

او در **عید فطر ۱۳۰۶** در **نجف**، در خاندانی که در **عراق** شهرت فراوان داشتند، به دنیا آمد. پدرش، مهدی بن صالح طباطبائی نجفی، مشهور به سید مهدی حکیم،

[۱] احمد حسینی اشکوری، الامام الحکیم السید محسن الطباطبائی، ج ۱، ص ۱۷-۲۱، نجف ۱۳۸۴.

عالم دینی بود. سید محسن در شش سالگی پدرش را از دست داد و برادر بزرگش، سید محمود، سرپرستی او را برعهده گرفت.

[۲] امین، ج ۹، ص ۵۶.

[۳] ناصر باقری بیدهندی، «نجوم امت: آیت‌الله العظمی حاج سید محسن حکیم (رضوان‌الله‌علیه)»، ج ۱، ص ۶۳، نورعلم، دوره ۲، ش ۲ (دی ۱۳۶۶).

[۴] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن الحکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۲، بیروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.

[۵] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن الحکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۷، بیروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.

[۶] خیرالدین زرکلی، الاعلام، ج ۵، ص ۲۹۰، بیروت ۱۹۹۹.

[۷] که محل ولادت او را بنت جبیل لبنان دانسته‌اند، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۴، ص ۵۰۹، اشرف جعفر سبحانی، قم: مؤسسة الامام الصادق، ۱۴۱۸-۱۴۲۴.

دلیل شهرت به حکیم

در قرن دهم امیر سید علی، پزشک ویژه **شاه عباس صفوی**، همراه پادشاه به **زیارت** مرفد منور **امیر مؤمنان علی** - علیه السلام - شتافت. فضای معنوی این شهر آسمانی چنان قلب پاک پزشک دربار را شیفته ساخت که بی‌اختیار به تقاضای اهالی **نجف** پاسخ مثبت داد، برای همیشه خادم آستان علی - علیه السلام - و حکیم ساکنان حریم آن امام راستین شد. بدین ترتیب سید علی به «حکیم» شهرت یافت و این نام را برای همیشه در فرزندانیش به یادگار نهاد. [۸] . ترجمه «الامام الحکیم»، مصباح نجفی، ص ۴۳-۴۱.

تحصیلات و اساتید

حکیم از هفت سالگی قرائت **قرآن** و خواندن و نوشتن و از نه سالگی تحصیل **علوم دینی** را آغاز کرد. درس‌های مقدماتی، مانند **ادبیات عرب** و **منطق** و برخی متون **اصول فقه** (مانند قوانین و معالم) و نیز برخی متون فقهی (مانند شرایع و لمعه) را نزد برادرش، سید محمود، و دروس مقاطع بالاتر را نزد افراد دیگری چون صادق جواهری و صادق بهبهانی خواند. در ۱۳۲۷، فراگیری دروس عالی حوزه (دوره خارج) را آغاز کرد و نزد **آخوند ملامجدکاظم خراسانی**، **اقاضیاء عراقی**، **شیخ علی جواهری**، **میرزا حسین نائینی** و **سید ابوتراب خوانساری**، **فقه** و **اصول** و **رجال** را فراگرفت و به درجه **اجتهاد** رسید. همچنین در اخلاق، از

سیدمحمدسعید حبیبی، باقر قاموسی، سیدعلی قاضی و شیخ علی قمی بهره برد. در این میان انس و مراوده با حبیبی که خود از استاد بزرگ اخلاق، **ملاحسینقلی همدانی**، بسیار متأثر بود. در بنای شخصیت حکیم نقش به سزایی داشت.

[۹] امین، ج ۹، ص ۵۶.

[۱۰] احمد حسینی اشکوری، الامام الحکیم السیدمحسن الطباطبائی، ج ۱، ص ۲۶-۲۴، نجف ۱۳۸۴.

[۱۱] احمد حسینی اشکوری، الامام الحکیم السیدمحسن الطباطبائی، ج ۱، ص ۳۲، نجف ۱۳۸۴.

[۱۲] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن الحکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۸-۲۷، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۳.

[۱۳] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن الحکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۴۱-۴۴، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۳.

[۱۴] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن الحکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۵۲-۵۹، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۳.

[۱۵] مرتضی انصاری، زندگانی و شخصیت شیخ انصاری قدس سره، ج ۱، ص ۴۹۲، قم ۱۳۷۳ ش.

شرکت در جهاد

سال ۱۳۳۲ برای بیشتر مردم جهان بسیار تلخ و دشوار بود. آتش نخستین نبرد جهانی هر روز شعله‌ورتر می‌شد. هر چند شیعیان همواره از بی‌مهری دولت عثمانی رنج می‌بردند، ولی این مسأله هرگز آنان را از انجام وظیفه باز نداشت. فقیهان بزرگ **نجف جهاد** با **کافران** بریتانیایی را **واجب** خواندند

[۱۶] الشیعه و الحکومه القومیه فی العراق، حسن العلوی، ص ۶۷ - ۷۳.

و خود پیشتر از دیگران رهسپار جبهه‌های نبرد شدند. یکی از پژوهشگران در این باره می‌نویسد:

نیروهای مجاهدان در جبهه شعیبیه ۱۸۰۰۰ تن و در منطقه قرنه ۴۰۰۰۰ نفر بود. رهبران مردمی مجاهدان را در سه جبهه مستقر کرده بودند: جبهه مرکزی قونه به فرماندهی شیخ الشریعه **اصفهان**، **مهدی حیدری**، **مصطفی کاشانی**. جبهه راست شعیبیه به رهبری مجتهدانی مانند **سید محمد سعید حبیبی**، **سید محسن حکیم** و **باقر حیدر**؛ جبهه پشت، هویزه به رهبری حضرات آیات **مهدی خالصی**، **محمد خالصی**، **جعفر شیخ راضی**، **عبدالکریم جزایری** و **عیسی کمال الدین**.

[۱۷] الشیعه و الحکومه القومیه فی العراق، حسن العلوی، ص ۶۳ - ۶۷.

سید محمد سعید، که به سبب کهولت سن توان اداره چنین سپاهی در خویش نمی‌دید، مهر ویژه خویش به سید محسن حکیم سپرده، او را بدین امر خطیر گماشت و به رزمندگان گفت:

آقای حکیم، حفظه الله، **امین** و مورد اعتماد من است. هر حکمی کند باید انجام گیرد.

[۱۸] ترجمه «الامام الحکیم»، ص ۹۱-۹.

این کردار **سید محمد سعید** مالهای بسیاری، تحت عنوان هدایای مردمی و کمکهای دولت عثمانی، سمت سید محسن گسیل داشت ولی فرزند پارسای **خاندان حکیم** هرگز از آن مالها به سود خویش بهره نگرفت و حتی اسبی برای استفاده خود در جبهه تهیه نکرد.

[۱۹] ترجمه «الامام الحکیم»، ص ۹۱-۹.

به گونه‌ای که چون عثمانیان و **عشایر** از جبهه شعیبیه عقب نشستند، حبیبی و حکیم را همراه تعدادی اندک در برابر متجاوزان تنها نهادند، حبیبی از حکیم خواست تا خود را به ستاد فرماندهی رسانده، کسب تکلیف کند. ولی دریغ که سید محسن اسب نداشت و از هر که تقاضای چارپا کرد با پاسخ منفی روبرو شد:

[۲۰] ترجمه «الامام الحکیم»، ص ۹۱-۹.

زیرا موفقیت دشوار بود و اسب برترین وسیله گریز، سید محمد سعید ناگزیر اسب خویش را در اختیار حکیم قرار داد و گفت: اگر حکیم سالم بماند و من هلاک شوم مانعی ندارد. وجود او سودمندتر است. روزی خواهد آمد که او به ریاست می‌رسد.

[۲۱] ترجمه «الامام الحکیم»، ص ۹۱-۹.

به هر حال هجوم سنگین نیروهای بریتانیا سرانجام مجاهدان را عقب راند. در ناصریه **سید محمد سعید** بیمار شده، چشم از جهان فرو بست. اندکی بعد ناصریه سقوط کرد

[۲۲] ترجمه «الامام الحکیم»، ص ۹۱-۹.

و حکیم با درسهای نوینی که آموخته بود، به **نجف** بازگشت.

تدریس و شاگردان

حکیم از ۱۳۳۳، پس از بازگشت از جهاد، تدریس دوره سطح حوزه و از ۱۳۳۷ یا ۱۳۳۸ تدریس دوره خارج فقه و اصول را آغاز کرد و در بیش از نیم قرن تدریس، شاگردان فراوانی تربیت کرد. شماری از مشهورترین شاگردان او عبارت‌اند از: فرزندش سید یوسف حکیم، **مجدتقی آل‌فقیه** از علمای مشهور **لبنان** (متوفی ۱۳۷۸ ش)، **سید اسماعیل صدر**، **سیدمجدتقی بحرالعلوم**، **سیدمحمدباقر صدر**، **مجدعلی قاضی طباطبائی**، **سیدعلی حسینی سیستانی**، **سیداسدالله مدنی**، **مجدمهدی شمس‌الدین**، **مجدحسین فضل‌الله**، **حسین وحید خراسانی**، **سیدموسوی صدر**، **سیدحسن خراسان**، **سیدحسین مکی عاملی**، **مجدتقی تبریزی**، **نصرالله شبستری** و **سیدسعید حکیم**.

[۲۳] ناصر باقری بیدهندی، «نجوم امت: آیت‌الله العظمی حاج سید محسن حکیم (رضوان‌الله‌علیه)»، ج ۱، ص ۶۵، نورعلم، دوره ۲، ش ۲ (دی ۱۳۶۶).

[۲۴] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن الحکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۵۹-۶۰، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۳.

[۲۵] برای فهرست تفصیلی شاگردان رجوع کنید به، هاشم فیاض حسینی، ج ۱، ص ۲۹-۲۹، الامام المجاهد السیدمحسن الحکیم، (لندن) ۱۴۲۰/۱۹۹۹.

[۲۶] برای فهرست تفصیلی شاگردان رجوع کنید به، **مجدحسین علی‌صغیر**، ج ۱، ص ۱۲۶-۱۲۹، اساطین المرجعیه العُلَیَا فی النجف الاشراف، بیروت ۱۴۳۴/۲۰۰۳.

مرجعیت

پس از درگذشت **نائینی** (۱۳۱۵ ش) برخی مقلدان او به حکیم رجوع کردند و پس از درگذشت **سیدابوالحسن اصفهانی** (۱۳۲۵ ش) مرجعیت او تثبیت شد و پس از درگذشت **حاج آقا حسین بروجردی** (۱۳۴۰ ش)، مرجعیت عام یافت

[۲۷] امین، ج ۹، ص ۵۶.

[۲۸] مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری، ج ۵، ص ۱۹۰، تهران ۱۳۵۷ ش.

[۲۹] هاشم فیاض حسینی، الامام المجاهد السیدمحسن الحکیم، ص ۲۹-۳۱، (لندن) ۱۴۲۰/۱۹۹۹.

(به گفته فرزندش، **مجدباقر حکیم**،

[۳۰] **مجدباقر حکیم**، مرجعیه الامام الحکیم قدس سرّه: نظره تحلیلیه شامله، ج ۱، ص ۳۳-۳۴، قم ۱۴۲۴.

او برای ایفای درست این مسئولیت، با ایجاد تحول، نهادی منسجم با تشکیلاتی منظم سامان داد و ذیل این نهاد، مؤسسات گوناگون مذهبی، فکری، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و جهادی تشکیل داد و مدارس علمی و کتابخانه‌های فراوانی تأسیس کرد و عالمان بسیاری را در خدمت این اهداف به کار گرفت و هماهنگ ساخت.

اقدامات حکیم در راستای مرجعیت

شماری از اقدامات حکیم عبارت‌اند از: احداث یا بازسازی و مرمت دهها **مسجد**، **حسینیه** و بنای فرهنگی؛ تأسیس کتابخانه‌ای عمومی در نجف به نام مکتبه آیةالله الحکیم العامه و به تدریج، ایجاد شعبه‌هایی از آن در برخی شهرهای عراق و نیز در کشورهای **چون اندونزی**، **ایران**، **بحرین**، **پاکستان**، **سوریه**، **لبنان**،

مصر و هند؛ پشتیبانی مادک و معنوی از نشریاتی مانند الاضواء، رساله الاسلام، النجف، الایمان، الثقافة الاسلامیة و سلسله کتابها و جزوه‌هایی با عنوان «مِن هَذَک النجف» و نویسندگان آنها؛ و نیز حمایت از نویسندگان، خطیبان، ادیبان و شاعرانی که فرهنگ اسلامی را گسترش می‌دادند و با اندیشه‌های **الحادی و کمونیستی** یا انحرافی مقابله می‌کردند.

- [۳۱] ۶۹، ناصر باقری بیدهندی، ج ۱، ص ۶۴، «نجوم امت: آیت‌الله العظمی حاج سید محسن حکیم (رضوان‌الله علیه)»، نورعلم، دوره ۲، ش ۲ (دی ۱۳۶۶).
- [۳۲] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن حکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۱۳۳-۱۳۵، بیروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
- [۳۳] هاشم فیاض حسینی، الامام المجاهد السیدمحسن حکیم، ج ۱، ص ۳۹۳-۳۹۷، (لندن) ۱۴۳۰/۱۹۹۹.
- او به نقش محوری مرجعیت در حل مسائل اجتماعی و سیاسی مسلمانان و رفع منازعات فرقه‌ای و مذهبی، توجه ویژه‌ای داشت و آنجا که مصلحت مسلمانان ایجاب می‌کرد موضع‌گیری می‌نمود و در صدد حل اندیشمندانه مسائل برمی‌آمد. فرستادن هیئتی به هند برای رفع اختلاف میان عالمان آن دیار، موضع‌گیری در اعتراض به قتل‌عام مسلمانان پاکستان، پشتیبانی از تأسیس المجلس الاسلامی الشیعی الاعلی در لبنان و موضع‌گیری درباره اخوان المسلمین مصر نمونه‌هایی از اقدامات او بودند.
- [۳۴] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن حکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۱۶۸-۱۷۴، بیروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
- [۳۵] مجدباقر حکیم، مرجعیه الامام حکیم قدس سرّه: نظره تحلیلیه شامله، ج ۱، ص ۳۵۳-۳۵۴، قم ۱۴۳۴.

اقدامات حکیم در سامان‌دهی حوزه

در دوره زعامت آیت‌الله حکیم و با کوشش او حوزه‌های علمی **شیعه**، به ویژه حوزه نجف، به پیشرفت کمی و کیفی چشمگیری دست یافتند و امور اداری آنها نظم بهتری یافت. تعدادی از اقدامات او در این باره بدین قرار است: برنامه‌ریزی و تلاش به منظور افزایش شمار طلاب، چنان‌که فقط در حوزه نجف شمار طلاب از ۱۲۰۰ تن به حدود ۸۰۰۰ تن رسید؛ تأسیس **مدرسه علوم اسلامی** و غنابخشیدن به دروس حوزه با برقراری درس‌هایی چون **فلسفه**، **کلام**، **تفسیر** و **اقتصاد**، برنامه‌ریزی برای آشنا شدن طلاب با اندیشه‌های الحادی، مانند **مارکسیسم**، و توجه دادن بزرگان حوزه به خطر آنها؛ تمرکززدایی از حوزه و گسترش حوزه‌های علمیه در شهرها و مناطق دور دست و سایر کشورها، مانند پاکستان، عربستان و کشورهای آفریقایی؛ و اهتمام به تسهیلات و ملزومات تحصیل و اسکان طلاب خارجی، از جمله اختصاص مدرسه‌ای در نجف به طلاب هندی و مدرسه‌ای به طلاب افغانی و تبتی.

[۳۶] ناصر باقری بیدهندی، «نجوم امت: آیت‌الله العظمی حاج سید محسن حکیم (رضوان‌الله علیه)»، ج ۱، ص ۶۴، نورعلم، دوره ۲، ش ۲ (دی ۱۳۶۶).

[۳۷] علی‌احمد بهادلی، الحوزه العلمیه فی‌النجف: معالمها و حرکتها الاصلاحیه، ج ۱، ص ۳۳۲-۳۳۹، ۱۳۳۹-۱۴۰۱/۱۹۲۰-۱۹۸۰م، بیروت ۱۴۱۳/۱۹۹۳.

[۳۸] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن حکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۱۵۳-۱۵۴، بیروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.

مبارزه با کمونیسم

حکیم معارض سرسخت کمونیسم بود. پس از کودتای **عبدالکریم قاسم** در عراق و به قدرت رسیدن او در ۱۳۳۷ش/۱۹۵۸، برای ترویج افکار کمونیستی و تصویب قوانین ناسازگار با احکام فقهی، از جمله قانون احوال شخصیّه عراق (مصوب ۱۳۳۸ش/۱۹۵۹)، زمینه مناسبی فراهم شد. حکیم رسماً به تصویب این قانون اعتراض کرد و عالمان و خطیبان را به آگاه کردن مردم از ماهیت ضددینی آن فراخواند. او همچنین با صدور دو **فتوای** تاریخی در ۱۳۳۸ش، پیوستن به حزب کمونیست را شرعاً غیرمجاز و در حکم **کفر و الحاد** یا ترویج کفر و الحاد دانست. در پی این فتوا، دیگر عالمان نجف نیز فتواهای مشابه دادند و سرانجام عبدالکریم قاسم را به عذرخواهی واداشتند.

- [۳۹] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن حکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۱۷، بیروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
- [۴۰] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن حکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۲۵، بیروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
- [۴۱] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن حکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۳۰، بیروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
- [۴۲] هاشم فیاض حسینی، الامام المجاهد السیدمحسن حکیم، ج ۱، ص ۶۹۶-۶۹۷، (لندن) ۱۴۳۰/۱۹۹۹.
- [۴۳] پانویس، مجد حرزالدین، ج ۳، ص ۱۲۲، معارف الرجال فی تراجم العلماء و الادیاء، قم ۱۴۰۵.

حکیم در عرصه سیاست

حکیم نه تنها از امور سیاسی دوری نمی‌کرد بلکه دخالت در این امور را، اگر به اصلاح آنها و کاهش مشکلات مردم و آسایش بیش‌تر آنان کمک می‌کرد، وظیفه دینی می‌دانست.

- [۴۴] احمد حسینی اشکوری، الامام حکیم السیدمحسن الطباطبائی، ج ۱، ص ۷۰، نجف ۱۳۸۴.
- او در تأسیس و تثبیت جماعت العلماء فی‌النجف الاشرف، که تشکلی سیاسی - حوزوی بود، نقش اساسی داشت و از تشکیل احزاب اسلامی با شرایطی حمایت می‌کرد.
- [۴۵] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن حکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۱۱۶-۱۱۸، بیروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
- [۴۶] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن حکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۱۹۷-۲۰۱، بیروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
- در مسائل داخلی، او اعتراض به دولت و تلاش برای اصلاح عملکرد آن را لازم می‌شمرد. برخی اقدامات او در این باره عبارت بودند از: **سفر** به **بغداد** در ۱۳۴۲ش/۱۹۶۳ در اعتراض به رژیم بعثی حکومت **عبدالسلام عارف** و، به سبب **حیس** و شکنجه مخالفان؛ **اعتراض** شدید به سبب سیاست طایفه‌گرایی، **تبعیض** مذهبی و تفرقه‌افکنی و نیز تصویب قانون ملی‌سازی برخی از شرکت‌های تجاری در ۱۳۴۲ش/۱۹۶۴، که به تضعیف قدرت مالی شیعیان می‌انجامید؛ واکنش شدید به تصمیم حکومت عارف در سرکوب کردهای شمال عراق (به استناد فتوای شماری از عالمان **اهل سنت**، به بهانه تجزیه‌طلبی و خروج کردن آنان بر حکومت).
- [۴۷] حامد بیانی، «المرجعیه الدینیة و دورها القیادی السیدمحسن حکیم نموذجاً»، ج ۱، ص ۵۵۱، فی ضوء الوثائق السریة البریطانیة ۱۹۶۳-۱۹۶۶م»، در النجف الاشرف: اسهامات فی الحضارة الانسانیة، ج ۱، لندن: بوک اکستر، ۱۳۲۱/۲۰۰۰.

عملکرد حکیم در سیاست خارجی

در مسائل خارجی، حکیم در قبال مسئله **فلسطین** حساسیت ویژه‌ای داشت. او در برابر تهاجم صهیونیست‌ها در ۱۳۴۶ش/۱۹۶۷ به فلسطین، همه مسلمانان را به ایستادگی و بسیج همه امکانات فراخواند، به رسمیت شناختن **اسرائیل** از جانب حکومت وقت **ایران** را محکوم کرد و در حادثه آتش زدن **مسجدالاقصی** در ۱۳۴۸ش/۱۹۶۹ با صدور بیانیه‌ای، مسئولیت شرعی و تاریخی مسلمانان را در برابر صهیونیست‌ها یادآور شد.

- [۴۸] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن حکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۸۲-۲۸۴، بیروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
- [۴۹] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن حکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۸۶، بیروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
- [۵۰] هاشم فیاض حسینی، الامام المجاهد السیدمحسن حکیم، ج ۱، ص ۸۶-۹۴، (لندن) ۱۴۳۰/۱۹۹۹.

آیت‌الله حکیم در پاره‌ای از رویدادهای سیاسی ایران نیز مخالفت خود را با عملکرد حکومت **مجدرضا پهلوی** نشان داد، مانند واکنش شدید او به تصویب **لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی**، که آن را بر خلاف قوانین دین و مذهب معرفی کرد. او پس از کشتار شماری از طلاب **مدرسه فیضیه** نیز در تلگرامی، ضمن اعلام تأثر شدید خود، پیشنه‌ها کرد که علما دسته‌جمعی به عتبات مهاجرت کنند تا او بتواند رأی صریح خود را درباره دولت ایران صادر کند. **امام خمینی** و شماری دیگر از علمای **قم** در پاسخ به این تلگرام، مهاجرت را به صلاح ندانستند و حضور در ایران را ضروری قلمداد کردند.

- [۵۱] علی دوآنی، نهضت روحانیون ایران، ج ۳، ص ۴۴-۴۶، تهران (۱۳۶۰ش).
- [۵۲] علی دوآنی، نهضت روحانیون ایران، ج ۳، ص ۲۱۴-۲۲۱، تهران (۱۳۶۰ش).
- او همچنین پس از **حادثه ۱۵ خرداد ۱۳۴۲** در تلگرامی قتل‌عام و ارباب مردم را نشانه نانوایی حکومت در اداره مملکت دانست و آن را به شدت محکوم کرد.

سال‌های پایانی زندگی و درگذشت

- پس از کودتای **حسن البکر**، حزب بعث که ماهیتی ضد اسلامی داشت تلاش کرد بیش از پیش بر آیت‌الله حکیم فشار آورد و او را به تسلیم وادار کند. سال‌های پایانی زندگی ایشان با تزییفات بسیار و حبس خانگی و سختگیری بر **حوزه علمیه** و شیعیان عراق و مقاومت ایشان همراه بود.
- [۵۳] برای توضیحات تفصیلی رجوع کنید به، عدنان ابراهیم سراج، ج ۱، ص ۲۵۹-۲۴۳، الامام محسن الحکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۳.
- [۵۴] برای توضیحات تفصیلی رجوع کنید به، صفاءالدین تبرائیان، ج ۱، ص ۲۸۱-۵۶۲، احیاگر حوزه نجف: زندگی و زمانه آیت‌الله العظمی حکیم، تهران ۱۳۸۷ش.
- آیت‌الله حکیم - که طباطبائی حکیم نیز خوانده می‌شد و خود نیز با همین نام امضا می‌کرد- در ۲۷ **ربیع‌الاول** ۱۳۹۰ در بغداد، بر اثر بیماری، درگذشت. پیکر او از بغداد تا کربلا و سپس تا نجف تشییع باشکوهی شد و در مقبره مخصوصی که خود در کنار کتابخانه‌اش آماده کرده بود به خاک سپرده شد.
- [۵۶] امین، ج ۹، ص ۵۶.
- [۵۷] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن الحکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۳۹۳-۳۹۷، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۳.
- [۵۸] مجد غروی، مع علماء النجف الاشرف، ج ۲، ص ۳۳۷، بیروت ۱۴۲۰/۱۹۹۹.
- [۵۹] مجدحسین علی‌صغیر، اساطین المرجعية العلیا فی النجف الاشرف، ج ۱، ص ۱۶۵-۱۶۲، بیروت ۱۴۲۴/۲۰۰۳.
- [۶۰] برای ویژگی‌های اخلاقی او رجوع کنید به، احمد حسینی اشکوری، ج ۱، ص ۲۲-۲۳، الامام الحکیم السیدمحسن الطباطبائی، نجف ۱۳۸۴.
- [۶۱] درباره فرزندان او رجوع کنید به، دانشنامه جهان اسلام، ذیل خاندان حکیم، بنیاد دائرة المعارف اسلامی.

روش ایشان در استنباط احکام شرعی

- حکیم در **استنباط احکام شرعی**، به نص آیات و روایات اتکای فراوانی می‌کرد و آنجا که آیه و حدیث اجازه تفسیر موسّع به او می‌داد، چندان به شهرت و اجماع اعتنا نداشت
- [۶۲] مجدجواد مغنیه، مع علماء النجف الاشرف، ج ۱، ص ۱۲۸-۱۲۹، بیروت ۱۹۸۴.
- از این رو، در برخی مسائل فقهی، رأی او برخلاف رأی مشهور است، از جمله نظر او درباره پاک بودن ذاتی **اهل کتاب**، یعنی **یهودیان**، **مسیحیان** و **زردشتیان**.
- [۶۳] مجد ابراهیم جتانی، طهارة کتابی فی فتوی السیدالحکیم «قده»، ج ۱، ص ۲۳-۲۲، بیروت ۱۴۰۶/۱۹۸۶.
- [۶۴] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن الحکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۳۰-۲۳۱، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۳.
- [۶۵] برای آگاهی از شماری از این آرای خاص رجوع کنید به، مجدجواد مغنیه، ج ۱، ص ۱۲۸-۱۲۹، مع علماء النجف الاشرف، بیروت ۱۹۸۴.
- [۶۶] برای آگاهی از شماری از این آرای خاص رجوع کنید به، عدنان ابراهیم سراج، ج ۱، ص ۶۵-۷۱، الامام محسن الحکیم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۳.

آثار

آیت‌الله حکیم علاوه بر تدریس **فقه** و **اصول** و اداره حوزه و نیز زعامت و مرجعیت، بیش از چهل اثر پدید آورده که برخی از آنها تألیف و برخی شرح یا حاشیه است.

← مستمسک العروة الوثقی

مستمسک العروة الوثقی نخستین شرح استدلالی **عروة الوثقی** (اثر فقهی مشهور **سیدمجدکاظم یزدی**) است. حکیم مطالب این کتاب را نخست در درس خارج فقه خود، که محور آن عروة الوثقی بود، مطرح کرد و سپس آن را تدوین نمود. این اثر، که شامل ابواب عبادات و بخشی از معاملات می‌شود، بارها در نجف، بیروت و ایران چاپ شده است. حکیم در این اثر، با بیانی ساده و موجز، دلایل احکام را به دقت ذکر کرده و به نقد و شرح آن پرداخته است. مستمسک مورد مراجعه فراوان فقهای معاصر بوده و در آثار یا درس‌های فقهی، بسیار مورد توجه است.

← حقائق الاصول

اثر دیگر او، **حقائق الاصول**، شرحی است بر **کفایة الاصول** اثر مهم استاد او، **آخوند خراسانی**، در **اصول فقه**. حکیم سال‌ها پس از تألیف این اثر، بار دیگر آن را مرور کرد و مَنقَح ساخت. این اثر بارها چاپ شده است.

← نهج الفقاهة

نهج الفقاهة شرح و حاشیه‌ای است بر کتاب **المکاسب**، اثر فقهی **شیخ انصاری**. حکیم در جلد اول این اثر، که چند بار چاپ شده و به میحث بیع اختصاص دارد، تا اول میحث «عقد مکره»، عین عبارات مکاسب را شرح کرده و بر آنها حاشیه نوشته است، ولی از آنجا به بعد، بدون نقل عبارات مکاسب، به تحلیل مطالب آن پرداخته است. جلد دوم این اثر، حاشیه بر میحث عبارات است.

← منهاج الصالحین

منهاج الصالحین **رساله عملیه** مسبوپی است شامل فتاوا حکیم در ابواب گوناگون فقه. این اثر به عربی ساده و در دو جلد است: جلد اول در عبادات و جلد دوم در معاملات. فقهای بسیاری، از جمله **سیدابوالقاسم خوئی**، **سیدمجدباقر صدر**، **سیدعبدالاعلی سبزواری** و **سیدمجد روحانی** بر آن حاشیه نوشته و با الگو گرفتن از آن و تکمیل مباحث آن، آثاری به همین نام نوشته‌اند. حسین بن محمود آل‌مکی منهاج الصالحین را تلخیص کرده و سیدمجدسعید طباطبائی حکیم بر آن شرح نگاشته است.

[۶۷] موسوعة طبقات الفقهاء، اشراف جعفر سبحانی، ج ۱۴، ص ۳۳۷، قم: مؤسسه الامام الصادق، ۱۴۱۸-۱۴۲۴.

← سایر آثار

شماری دیگر از آثار حکیم عبارت‌اند از: مختصر منهاج الصالحین؛ منهاج الناسکین (مناسک و احکام تفصیلی **حج**)؛ مختصر منهاج الناسکین؛ دلیل الناسک، حاشیه‌های استدلالی بر مناسک حج نائینی

[۶۸] مجد حرزالدین، معارف الرجال فی تراجم العلماء و الابداء، ج ۱، ص ۸۶، قم ۱۴۰۵.

[۶۹] که آن را حاشیه مناسک شیخ انصاری دانسته‌اند، امین، ج ۹، ص ۵۷.

دلیل‌الحاج؛ شرح‌التبصرة، شرحی استدلالی بر تبصرة‌المتعلمین **علامه حلی**؛ حاشیه العروة الوثقی؛ شرح تشریح الافلاک **شیخ بهائی**، در هیئت؛ بحث فی الدراية؛ اصول الفقه؛ شرح المختصر النافع **محقق حلی**، که نخستین اثر فقهی حکیم است (تألیف در ۱۳۳۱)؛ الحاشیه علی ریاض المسائل؛ المسائل الدینیة؛ تعلیقات علی تقریرات الخونساری؛ تقریرات درس **الآقا ضیاءالدین العراقی**؛ و رساله فی ارث الزوجة.

رساله‌های عملیه‌ای نیز مطابق با فتاوی‌های حکیم، به زبان‌های غیرعربی، تدوین شده است، از جمله منتخب الرسائل به فارسی و منهاج‌العالمین به اردو (درباره این کتاب‌ها و دیگر آثار و چاپ آنها به این منابع رجوع کنید).

- [۷۰] آقابزرگ طهرانی، ج ۲، ص ۳۰۸.
- [۷۱] آقابزرگ طهرانی، ج ۳، ص ۳۲۳-۳۲۲.
- [۷۲] آقابزرگ طهرانی، ج ۶، ص ۱۸۸.
- [۷۳] آقابزرگ طهرانی، ج ۱۱، ص ۵۶.
- [۷۴] آقابزرگ طهرانی، ج ۱۲، ص ۱۲۶.
- [۷۵] آقابزرگ طهرانی، ج ۱۴، ص ۶۰-۶۱.
- [۷۶] آقابزرگ طهرانی، ج ۱۴، ص ۶۳.
- [۷۷] آقابزرگ طهرانی، ج ۳۳، ص ۲۰۴.
- [۷۸] آقابزرگ طهرانی، ج ۲۴، ص ۴۲۳.
- [۷۹] امین، ج ۹، ص ۵۷.
- [۸۰] مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۱۴۳-۱۴۴، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
- [۸۱] مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۱۴۷، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
- [۸۲] مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۱۵۰، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
- [۸۳] مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۱۶۹، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
- [۸۴] مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۱۷۱، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
- [۸۵] مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۱۹۷، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
- [۸۶] مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۳۰۹-۳۱۰، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
- [۸۷] مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۳۱۹-۳۲۰، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
- [۸۸] مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۳۴۵، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
- [۸۹] مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۳۴۹-۳۵۰، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
- [۹۰] مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۳۷۴، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
- [۹۱] مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۳۹۳، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
- [۹۲] ناصر باقری بیدهندی، «نجوم امت: آیت‌الله العظمی حاج سید محسن حکیم (رضوان‌الله‌علیه)»، ج ۱، ص ۶۸-۶۵، نورعلم، دوره ۲، ش ۲ (دی ۱۳۶۶).
- [۹۳] عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۶۱-۸۳، بیروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.

فهرست منابع

- (۱) آقابزرگ طهرانی.
- (۲) امین.
- (۳) مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
- (۴) مرتضی انصاری، زندگانی و شخصیت شیخ انصاری قدس سره، قم ۱۳۷۳ ش.
- (۵) ناصر باقری بیدهندی، «نجوم امت: آیت‌الله العظمی حاج سید محسن حکیم (رضوان‌الله‌علیه)»، نورعلم، دوره ۲، ش ۲ (دی ۱۳۶۶).
- (۶) مهدی بامداد، شرح‌حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری، تهران ۱۳۵۷ ش.
- (۷) علی‌احمد تهادلی، الحوزة العلمية في النجف: معالمها و حركتها الاصلاحية، ۱۳۲۹-۱۴۰۱/هـ، ۱۹۲۰-۱۹۸۰م، بیروت ۱۴۱۳/۱۹۹۳.
- (۸) حامد بیاتی، «المرجعية الدينية و دورها القيادي السيدمحسن الحكيم نموذجاً، في ضوء الوثائق السرية البريطانية ۱۹۶۳-۱۹۶۶م»، در النجف الاشرف: اسهامات في الحضارة الانسانية، ج ۱، لندن: بوک اکسترا، ۱۴۳۱/۲۰۰۰.
- (۹) صفاءالدین تبرائیان، احیاگر حوزه نجف: زندگی و زمانه آیت‌الله‌العظمی حکیم، تهران ۱۳۸۷ ش.
- (۱۰) مجد ابراهیم جتائی، طهارة الكتابی فی فتوی السيدالحکیم «قده»، بیروت ۱۴۰۶/۱۹۸۶.
- (۱۱) مجد حرزالدین، معارف الرجال فی تراجم العلماء و الادياء، قم ۱۴۰۵.
- (۱۲) هاشم فیاض‌حسینی، الامام المجاهد السيدمحسن الحكيم، (لندن) ۱۴۳۰/۱۹۹۹.
- (۱۳) احمد حسینی اشکوری، الامام الحكيم السيدمحسن الطباطبائي، نجف ۱۳۸۴.
- (۱۴) مجدباقر حکیم، مرجعية الامام الحكيم قدس سره: نظرة تحليلية شاملة، قم ۱۴۲۴.
- (۱۵) علی دوآنی، نهضت روحانیون ایران، تهران (۱۳۶۰ ش).
- (۱۶) خیرالدین زرکلی، الاعلام، بیروت ۱۹۹۹.
- (۱۷) عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۳.
- (۱۸) مجدحسین علی‌صغیر، اساطین المرجعية العليا في النجف الاشرف، بیروت ۱۴۲۴/۲۰۰۳.
- (۱۹) مجد غروی، مع علماء النجف‌الاشرف، بیروت ۱۴۲۰/۱۹۹۹.
- (۲۰) مجدجواد مغنیه، مع علماء النجف‌الاشرف، بیروت ۱۹۸۴.
- (۲۱) موسوعة طبقات الفقهاء، اشراف جعفر سبحانی، قم: مؤسسة الامام‌الصادق، ۱۴۱۸-۱۴۲۴.
- (۲۲) عبدالله فهد نعیسی، دورالشيعية في تطور العراق السياسي الحديث، بیروت ۱۴۰۵.
- (۲۳) دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دائرة المعارف اسلامی.

پانویس

۱. ↑ احمد حسینی اشکوری، الامام الحكيم السيدمحسن الطباطبائي، ج ۱، ص ۱۷-۲۱، نجف ۱۳۸۴.
۲. ↑ امین، ج ۹، ص ۵۶.
۳. ↑ ناصر باقری بیدهندی، «نجوم امت: آیت‌الله العظمی حاج سید محسن حکیم (رضوان‌الله‌علیه)»، ج ۱، ص ۶۳، نورعلم، دوره ۲، ش ۲ (دی ۱۳۶۶).
۴. ↑ عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۲، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۳.
۵. ↑ عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۷، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۳.
۶. ↑ خیرالدین زرکلی، الاعلام، ج ۵، ص ۲۹۰، بیروت ۱۹۹۹.
۷. ↑ که محل ولادت او را بنت جبیل لبنان دانسته‌اند، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۴، ص ۵۰۹، اشراف جعفر سبحانی، قم: مؤسسة الامام‌الصادق، ۱۴۱۸-۱۴۲۴.
۸. ↑ ترجمه «الامام الحكيم»، مصباح نجفی، ص ۴۲-۴۱.
۹. ↑ امین، ج ۹، ص ۵۶.
۱۰. ↑ احمد حسینی اشکوری، الامام الحكيم السيدمحسن الطباطبائي، ج ۱، ص ۲۴-۲۶، نجف ۱۳۸۴.
۱۱. ↑ احمد حسینی اشکوری، الامام الحكيم السيدمحسن الطباطبائي، ج ۱، ص ۲۳، نجف ۱۳۸۴.
۱۲. ↑ عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۸-۲۷، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۳.

۱۳. ↑ عدنان ابراهيم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۴۴۱-۴۴۲، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۱۴. ↑ عدنان ابراهيم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۵۹۵-۵۹۶، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۱۵. ↑ مرتضى انصاري، زندگانی و شخصیت شیخ انصاری قدس سره، ج ۱، ص ۴۹۲، قم ۱۳۷۳ش.
۱۶. ↑ الشیعه و الحکومه القومیه فی العراق، حسن العلوی، ص ۶۷ - ۷۳.
۱۷. ↑ الشیعه و الحکومه القومیه فی العراق، حسن العلوی، ص ۶۲ - ۶۷.
۱۸. ↑ ترجمه «الامام الحکیم»، ص ۹۱-۹.
۱۹. ↑ ترجمه «الامام الحکیم»، ص ۹۱-۹.
۲۰. ↑ ترجمه «الامام الحکیم»، ص ۹۱-۹.
۲۱. ↑ ترجمه «الامام الحکیم»، ص ۹۱-۹.
۲۲. ↑ ترجمه «الامام الحکیم»، ص ۹۱-۹.
۲۳. ↑ ناصر باقری بیدهندي، «نجوم امت: آیت الله العظمی حاج سید محسن حکیم (رضوان الله علیه)»، ج ۱، ص ۶۵، نورعلم، دوره ۲، ش ۲ (دی ۱۳۶۶).
۲۴. ↑ عدنان ابراهيم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۵۹-۶۰، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۲۵. ↑ برای فهرست تفصیلی شاگردان رجوع کنید به، هاشم فیاض حسینی، ج ۱، ص ۲۹-۳۱، الامام المجاهد السيد محسن الحكيم، (لندن) ۱۹۹۹/۱۴۲۰.
۲۶. ↑ برای فهرست تفصیلی شاگردان رجوع کنید به، محمدحسین علی صغیر، ج ۱، ص ۱۲۶-۱۲۹، اساطین المرجعية العُلَیَا فی النجف الاشرف، بيروت ۱۴۳۴/۲۰۰۳.
۲۷. ↑ امین، ج ۹، ص ۵۶.
۲۸. ↑ مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری، ج ۵، ص ۱۹۰، تهران ۱۳۵۷ش.
۲۹. ↑ هاشم فیاض حسینی، الامام المجاهد السيد محسن الحكيم، ص ۲۹-۳۱، (لندن) ۱۹۹۹/۱۴۲۰.
۳۰. ↑ مجدباقر حکیم، مرجعية الامام الحکیم قدس سره: نظرة تحليلية شاملة، ج ۱، ص ۳۳-۳۴، قم ۱۴۲۴.
۳۱. ↑ ۶۹، ناصر باقری بیدهندي، ج ۱، ص ۶۴، «نجوم امت: آیت الله العظمی حاج سید محسن حکیم (رضوان الله علیه)»، نورعلم، دوره ۲، ش ۲ (دی ۱۳۶۶).
۳۲. ↑ عدنان ابراهيم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۱۲۳-۱۲۵، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۳۳. ↑ هاشم فیاض حسینی، الامام المجاهد السيد محسن الحكيم، ج ۱، ص ۳۷-۳۹، (لندن) ۱۹۹۹/۱۴۲۰.
۳۴. ↑ عدنان ابراهيم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۱۶۸-۱۷۴، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۳۵. ↑ مجدباقر حکیم، مرجعية الامام الحکیم قدس سره: نظرة تحليلية شاملة، ج ۱، ص ۳۴-۳۵، قم ۱۴۲۴.
۳۶. ↑ ناصر باقری بیدهندي، «نجوم امت: آیت الله العظمی حاج سید محسن حکیم (رضوان الله علیه)»، ج ۱، ص ۶۴، نورعلم، دوره ۲، ش ۲ (دی ۱۳۶۶).
۳۷. ↑ علی احمد بهادلی، الحوزة العلمية فی النجف: معالمها و حركتها الاصلاحية، ج ۱، ص ۳۳۹-۱۳۳۹/۵۱۴۰-۱۹۲۰-۱۹۸۰م، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۳.
۳۸. ↑ عدنان ابراهيم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۱۵۳-۱۵۴، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۳۹. ↑ عدنان ابراهيم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۱۷، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۴۰. ↑ عدنان ابراهيم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۲۵، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۴۱. ↑ عدنان ابراهيم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۳۲۰، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۴۲. ↑ هاشم فیاض حسینی، الامام المجاهد السيد محسن الحكيم، ج ۱، ص ۶۷-۶۹، (لندن) ۱۹۹۹/۱۴۲۰.
۴۳. ↑ پانویس، مجد حرزالدین، ج ۳، ص ۱۲۲، معارف الرجال فی تراجم العلماء و الادباء، قم ۱۴۰۵.
۴۴. ↑ احمد حسینی اشکوری، الامام الحکیم السيد محسن الطباطبائي، ج ۱، ص ۷۰، نجف ۱۳۸۴.
۴۵. ↑ عدنان ابراهيم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۱۱۶-۱۱۸، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۴۶. ↑ عدنان ابراهيم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۱۹۷-۲۰۱، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۴۷. ↑ حامد بیاتی، «المرجعية الدينية و دورها القيادي السيد محسن الحكيم نموذجاً»، ج ۱، ص ۵۵۱، فی ضوء الوثائق السرية البريطانية ۱۹۶۳-۱۹۶۶م، در النجف الاشرف: اسهامات فی الحضارة الانسانية، ج ۱، لندن: بوک اکسترا، ۱۴۲۱/۲۰۰۰.
۴۸. ↑ عدنان ابراهيم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۸۲-۲۸۴، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۴۹. ↑ عدنان ابراهيم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۸۶، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۵۰. ↑ هاشم فیاض حسینی، الامام المجاهد السيد محسن الحكيم، ج ۱، ص ۸۶-۹۴، (لندن) ۱۹۹۹/۱۴۲۰.
۵۱. ↑ علی دوانی، نهضت روحانیون ایران، ج ۲، ص ۴۴-۴۶، تهران (۱۳۶۰ش).
۵۲. ↑ علی دوانی، نهضت روحانیون ایران، ج ۲، ص ۲۱۴-۲۲۱، تهران (۱۳۶۰ش).
۵۳. ↑ ناصر باقری بیدهندي، «نجوم امت: آیت الله العظمی حاج سید محسن حکیم (رضوان الله علیه)»، ج ۱، ص ۷۲، نورعلم، دوره ۲، ش ۲ (دی ۱۳۶۶).
۵۴. ↑ برای توضیحات تفصیلی رجوع کنید به، عدنان ابراهيم سراج، ج ۱، ص ۲۳۴-۲۵۹، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۵۵. ↑ برای توضیحات تفصیلی رجوع کنید به، صفاءالدین تبرانیان، ج ۱، ص ۲۸۱-۵۶۲، احیاگر حوزه نجف: زندگی و زمانه آیت الله العظمی حکیم، تهران ۱۳۸۷ش.
۵۶. ↑ امین، ج ۹، ص ۵۶.
۵۷. ↑ عدنان ابراهيم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۳۲۷، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۵۸. ↑ مجد غروی، مع علماء النجف الاشرف، ج ۲، ص ۳۳۷، بيروت ۱۹۹۹/۱۴۲۰.
۵۹. ↑ مجدحسین علی صغیر، اساطین المرجعية العُلَیَا فی النجف الاشرف، ج ۱، ص ۱۶۲-۱۶۵، بيروت ۲۰۰۳/۱۴۲۴.
۶۰. ↑ برای ویژگی های اخلاقی او رجوع کنید به، احمد حسینی اشکوری، ج ۱، ص ۲۲-۲۳، الامام الحکیم السيد محسن الطباطبائي، نجف ۱۳۸۴.
۶۱. ↑ درباره فرزندان او رجوع کنید به، دانشنامه جهان اسلام، ذیل خاندان حکیم، بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
۶۲. ↑ مجدجواد مغنیه، مع علماء النجف الاشرف، ج ۱، ص ۱۲۸-۱۲۹، بيروت ۱۹۸۴.
۶۳. ↑ مجد ابراهيم جتانی، طهارة کتابی فی فتوی السيد الحکیم «فده»، ج ۱، ص ۲۲-۲۳، بيروت ۱۹۸۶/۱۴۰۶.
۶۴. ↑ عدنان ابراهيم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۲۲۰-۲۲۱، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۶۵. ↑ برای آگاهی از شماری از این آرای خاص رجوع کنید به، مجدجواد مغنیه، ج ۱، ص ۱۲۸-۱۲۹، مع علماء النجف الاشرف، بيروت ۱۹۸۴.
۶۶. ↑ برای آگاهی از شماری از این آرای خاص رجوع کنید به، عدنان ابراهيم سراج، ج ۱، ص ۶۵-۷۱، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، بيروت ۱۹۹۳/۱۴۱۴.
۶۷. ↑ موسوعة طبقات الفقهاء، اشرف جعفر سبحانی، ج ۱۴، ص ۲۳۷، قم: مؤسسة الامام الصادق، ۱۴۱۸-۱۴۲۴.
۶۸. ↑ مجد حرزالدین، معارف الرجال فی تراجم العلماء و الادباء، ج ۱، ص ۸۶، قم ۱۴۰۵.
۶۹. ↑ که آن را حاشیه مناسک شیخ انصاری دانسته اند، امین، ج ۹، ص ۵۷.
۷۰. ↑ آقابزرگ طهرانی، ج ۲، ص ۲۰۸.
۷۱. ↑ آقابزرگ طهرانی، ج ۳، ص ۳۲۲-۳۲۳.
۷۲. ↑ آقابزرگ طهرانی، ج ۶، ص ۱۸۸.
۷۳. ↑ آقابزرگ طهرانی، ج ۱۱، ص ۵۶.
۷۴. ↑ آقابزرگ طهرانی، ج ۱۳، ص ۱۳۶.
۷۵. ↑ آقابزرگ طهرانی، ج ۱۴، ص ۶۰-۶۱.

۷۶. ↑ آقابزرگ طهرانی، ج ۱۴، ص ۶۳.
۷۷. ↑ آقابزرگ طهرانی، ج ۲۳، ص ۳۰۴.
۷۸. ↑ آقابزرگ طهرانی، ج ۲۴، ص ۴۲۳.
۷۹. ↑ امین، ج ۹، ص ۵۷.
۸۰. ↑ مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۱۴۳-۱۴۴، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
۸۱. ↑ مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۱۴۷، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
۸۲. ↑ مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۱۵۰، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
۸۳. ↑ مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۱۶۹، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
۸۴. ↑ مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۱۷۱، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
۸۵. ↑ مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۱۹۷، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
۸۶. ↑ مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۲۰۹-۲۱۰، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
۸۷. ↑ مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۳۱۹-۳۱۷، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
۸۸. ↑ مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۳۴۵، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
۸۹. ↑ مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۳۴۹-۳۵۰، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
۹۰. ↑ مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۳۷۴، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
۹۱. ↑ مجدهادی امینی، معجم‌المطبوعات النجفیه: منذ دخول الطباعة الى النجف حتى الآن، ج ۱، ص ۳۹۳، نجف ۱۳۸۵/۱۹۶۶.
۹۲. ↑ ناصر باقری بیدهندی، «نجوم امت: آیت‌الله العظمی حاج سید محسن حکیم (رضوان‌الله علیه)»، ج ۱، ص ۶۵-۶۸، نورعلم، دوره ۲، ش ۲ (دی ۱۳۶۶).
۹۳. ↑ عدنان ابراهیم سراج، الامام محسن الحكيم: ۱۸۸۹-۱۹۷۰م، ج ۱، ص ۶۱-۸۳، بیروت ۱۳۹۳/۱۹۹۳.

منبع

دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، برگرفته از مقاله «حکیم»، شماره ۶۳۹۹.

سایت اندیشه قم

رده‌های این صفحه : تراجم | علمای شیعه | علمای قرن چهاردهم